

ЯПОНСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Тема становища японських військовополонених Другої світової війни в СРСР протягом останніх п'ятнадцяти років увійшла до низки активно студійованих в історіографії. Цілком природно, що інтерес до проблеми виявляють передусім історики Російської Федерації та Японії. У цих країнах існує досить розлоге коло наукових і науково-популярних досліджень, котрі стосуються різноманітних сторін перебування інтернованих японських вояків у радянському полоні 1945–1956 рр.¹ Здобутки вітчизняної історичної науки у цьому контексті залишаються поки-що скромними. Це й зрозуміло, адже для України (на відміну від Росії) проблема японських бранців останньої світової війни не є такою вже актуальною. Якщо серед російської громадськості це питання викликає жваві дискусії та суспільний резонанс, то в Україні тема японських військовополонених є предметом виключно вузькофахових наукових інтересів окремих дослідників. Поодинокими у цьому історіографічному сегменті є монографія, статті і кандидатська дисертація В. Карпова, котрий виявився чи не єдиним із українських військових істориків, який зацікавився темою полонення і репатріації Квантунської армії у 1945–1956 рр.²

Результатом такого стану вивчення питання в сучасній українській історичній науці є той факт, що дотепер далеко не всі вітчизняні фахівці-історики, не кажучи вже про широкий загал, обізнані в тому, що українська земля має безпосередній стосунок до проблеми перебування японців у радянському полоні. У 1946 р. саме тут, у кількох таборах військовополонених, за тисячі і тисячі кілометрів від основного району розміщення японських бранців, Головне управління у справах військовополонених та інтернованих МВС СРСР (ГУПВІ МВС СРСР) розмістило, а впродовж наступних років утримувало, їхній невеликий контингент. Наразі ця сторінка історії радянського військового полону часів Другої світової війни й повоєнного десятиліття є чи не найменше дослідженим аспектом теми, а значна частина матеріалів вітчизняних і зарубіжних архівів лишаються важкодоступними для дослідників.

У цій статті зроблено спробу зрушити вивчення проблеми історії перебування японських військовополонених на території України зі смуги забуття в контекст практичного вивчення. На основі унікальних архівних документів, що залучаються до наукового обігу вперше, досліджуються питання динаміки чисельності й руху контингенту японських бранців, а також смертності серед цього національного контингенту табірної мережі УПВІ Української РСР.

Після капітуляції Японії та закінчення Другої світової війни для прийому і розміщення понад 650000 інтернованих вояків японської імператорської армії в СРСР було організовано 55 нових таборів для військовополонених. На середину лютого 1946 р. переважна більшість японських бранців — близько 540000, були вивезені вглиб країни. У фронтових приймально-пересильних таборах трьох фронтів (Забайкальського, Далекосхідного та Приморського) залишалося трохи більше 82000 полонених-японців³.

Невелику частину контингенту військовополонених японців було передислоковано до кількох стаціонарних таборів на території України. Так, 3 серпня 1946 р., до Запоріжжя на адресу табірної мережі № 100 прибув ешелон

із 1241 японським бранцем (28 офіцерів, 195 молодших командирів та 1078 осіб рядового складу)⁴. Надалі до таборів на території України надійшли ще кілька незначних контингентів військовополонених цієї національності. Станом на 20 травня 1947 р. у двох стаціонарних таборах для військовополонених на території УРСР утримувалися 4847 японців. Зокрема, із 15952 військовополонених табору № 100 — японців було 1226, а в таборі № 415 (м. Харків) вони становили понад 90% контингенту — 3462 особи із 3621 мешканця табірних бараків⁵. Надалі кількість японських бранців у цьому таборі незначно зросла й на 1 липня 1947 р. (за даними Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) МВС УРСР) становила вже 3599 військовополонених, у тому числі 52 офіцери⁶. Японські бранці харківського табору № 415, що перебував у структурі Головного управління будівництва шосейних доріг (ГУШОСДОРу) МВС СРСР, працювали на прокладанні автодороги Харків–Дебальцеве. Остання була відрізком магістралі Харків — Ростов-на-Дону, а її будівництво покладалося на Управління будівництва ГУШОСДОРу № 5. Очолював це управління — як і переданий йому табір військовополонених № 415 — полковник Хохлов⁷.

У серпні 1947 р. ГУПВІ здійснює ротацію контингентів японських бранців в «українських таборах», що була викликана, передусім, виробничими потребами. Загалом на 1 серпня 1947 р. в таборах на території УРСР знаходилися 3531 японський бранець⁸. Цього місяця 764 японця із Харківського табору № 415 етапом доправили в табір № 217 (м. Краматорськ Сталінської області). Ця група військовополонених прибула на місце 12 серпня, про що в УПВІ МВС УРСР доповідав заступник начальника табору з оперативної роботи⁹. Натомість на кінець серпня 1947 р. японських бранців у цій режимній установі не залишилося зовсім — усі вони були передані до інших таборів¹⁰. В Україні такими були табори № 100 у Запоріжжі і № 217 у Краматорську.

З усього видно, що передислокація цієї групи військовополонених відповідала планам радянського уряду збільшити кількість робочих рук бранців на підприємствах вугільної і паливно-енергетичної галузі Донбасу та металургійних комбінатах Подніпров'я. Відповідну постанову Рада Міністрів СРСР ухвалила 10 вересня 1947 р.¹¹ Відбулися незначні зміни й у складі контингенту японських військовополонених Запорізького табору № 100. Із звіту оперативного відділу табору видно, що станом на 1 жовтня 1947 р. із 15368 його бранців — 1245 були японцями¹².

Таблиця 1

Чисельність японських військовополонених у таборах, дислокованих на території Української РСР, станом на 10 серпня 1947 р.

1	пп	Табір	Місце дислокації	Всього військовополонени.	с понців
1.		126	м. Лисичанськ	6401	250
2.		100	м. Запоріжжя	16300	1241
3.		415	м. Харків	1165	66
4.		217	м. Краматорськ	4798	763
5.		242	м. Горлівка	5788	648
			Разом:		2968

Примітка. Таблицю складено автором за даними: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4716. — Арк. 168–205.

Протягом 1948 р. зміни в структурі та чисельності японського контингенту таборів військовополонених в Українській РСР тривали. 3612 військовополонених-японців ще в травні 1947 р. були відібрані для репатріації. Проте, як свідчить порівняльний аналіз виявлених нами статистичних даних, більша частина цих людей до кінця 1947 р. відправлені на батьківщину так і не були. Статистична звітність УПВІ МВС УРСР дозволяє певною мірою прослідкувати цей процес. Якщо взяти до уваги, що на 1 січня 1948 р. в «українських» таборах знаходилося 2686 японських військовополонених (тоді як на 20 травня 1947 р. їх було — 4847), то прості арифметичні підрахунки дадуть цифру — 2161. Стільки, або приблизно стільки (реальна кількість репатрійованих, напевне, була ще меншою) японців було вивезено з таборів №№ 100, 415 та 217 по нарядам репатріантів. Достеменно відома лише кількість японських військовополонених репатрійованих у жовтні — грудні (IV квартал 1947 р.) — 897 осіб¹³.

Статистична звітність за 1948 р. по таборах на території України збережена у фондах колишнього відомчого архіву МВС більш повно, а тому дозволяє достатньо цілісно уявити картину структурно-кількісних змін контингенту японських військовополонених.

Таблиця 2

**Динаміка чисельності японських військовополонених
у таборах, дислокованих на території Української РСР у 1948 р.**

1 пп	Кон2инген2	) исельніс2ь військовополонени. (3 2ис. осіб) с2аном на:				
		1.01. 1948 р.	1.04. 1948 р.	1.07. 1948 р.	1.10. 1948 р.	1.01. 1949 р.
1.	Разом військовополонених	201500	187465	158429	130297	87000
2.	Із них японців	2686	2726	2891	1211	29
3.	Репатрійовано в поточному кварталі	897	—	1290 ¹	1534 ²	

Примітки: 1) ¹ — репатрійовано в червні 1948 р.; ² — репатрійовано у серпні — вересні 1948 р.;

2) Таблицю складено за матеріалами: ДА МВС України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 237. — Арк. 190–191; Спр. 299. — Арк. 1, 65–66, 89–90; Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). — К., 2002. — С. 447.

Як видно з поданих вище табличних показників, протягом 1948 р. спостерігався суттєвий рух контингенту японських бранців. Стабільно високим був відсоток репатріантів (лише з червня по вересень поточного року — 2824 особи). Разом із тим, різниця у чисельності між наявними в таборах і репатрійованими японцями свідчить, що до таборів продовжували надходити нові партії цього національного контингенту бранців (упродовж січня–липня 1948 р. — близько 1500 осіб). У четвертому кварталі (жовтень–грудень) 1948 р. японці були майже повністю вивезені з території України. За офіційною статистикою УПВІ МВС УРСР на цей момент у таборах залишилося лише 29 етнічних японців. Наразі є всі підстави піддавати сумніву достовірність цих даних офіційної статистики.

Неминучою та трагічною стороною військового полону була смертність бранців. Не оминула ця скорботна обставина й японських військовополонених, які опинилися в Україні. Частина з них знайшли свій останній спочинок в українській землі. Скільки їх? Де вони поховані? Яка доля їхніх могил сьогодні?

Ці питання вперше стали предметом зацікавленості уряду молодого незалежної держави навесні 1992 р. Лише напередодні — у грудні 1991 р. — були встановлені дипломатичні відносини України з Японією, а відтак тривав період певної адаптації в новому статусі, наповнення реальним змістом двосторонніх міждержавних стосунків. У цих умовах надання японській стороні інформації про місця поховань їхніх співвітчизників в Україні могло б стати не лише знаком доброї волі, але й вагомим чинником співпраці двох держав у культурно-гуманітарній сфері. Тим більше, що подібна практика на той момент вже була реалізована в стосунках японської сторони з урядом Російської Федерації.

4 травня 1992 р. із Міністерства закордонних справ України на адресу МВС надійшов запит щодо пошуку і направлення документів про поховання японських військовополонених. Окрім іншого, в листі називалася й цифра (отримана з російських джерел) померлих і похованих на території України японських бранців — 326 осіб. Виконуючи завдання уряду співробітники архівних підрозділів УВС областей переглянули збережені у своїх фондах документи таборів, спецшпиталів і кладовищ військовополонених. Вивчення цвинтарних книг і списків померлих бранців показало, що з 1946 по 1949 р. на території чотирьох областей Української РСР у місцевих таборах і спецшпиталях померли та були поховані 165 японських військовополонених (у Сталінській області — 94; Запорізькій — 42; Харківській — 27; Дніпропетровській — 2)¹⁴. Розходження в кількості померлих бранців між даними, вказаними в листі МЗС та отриманими в результаті архівного пошуку, пояснювалися директивними вилученнями документів, здійсненими 1965 р. за вказівкою Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР в архівних відділах МВС УРСР та УВС областей¹⁵. 10 червня 1992 р. всі зібрані з регіонів копії документів колишніх кладовищ для військовополонених, де були поховані японські бранці, разом із відповідним супровідним листом були відправлені до МЗС України¹⁶. Слід гадати, що ця відповідь задовольнила тодішнє керівництво України, адже листування з приводу поховань японських бранців на цьому припинилося. Листування припинилося, але проблема вирішена так і не була, а питання реального числа померлих і похованих на території України японських військовополонених залишилося відкритим.

У 2005 р., працюючи у фондах Державного архіву МВС України, автор ознайомився з матеріалами відомчого архівного розслідування початку 90-х рр. Побачене і прочитане на сторінках архівної теки викликало більше запитань, аніж давало відповідей. Чи справді число в 326 померлих і похованих в Україні японців є достовірним? Чому інформація про факт смерті і місця поховань десятків японських бранців, що надійшла до МВС України з УВС Дніпропетровської, Донецької, Запорізької і Харківської областей у травні 1992 р., була сепарована, далеко не повністю відображена в загальних підрахунках і не потрапила до тексту згадуваного нами вище офіційного листа-відповіді від 10 червня 1992 р.? Чому жоден із посадовців двох міністерств, що опікувалися тоді цією справою, не поставив під сумнів результат зробленої архівної вибірки?

Навіть побіжний перегляд надісланої в травні 1992 р. інформації з областей засвідчив, що чисельність померлих і похованих японців, котра фігурує в офіційній відповіді МВС, є відчутно заниженою. При детальному аналізі копій цвинтарних книг, списків померлих бранців, планів-схем кладовищ виявилось, що не врахованими залишилися десятки осіб. Вони чомусь «випали» із загалу похованих, тоді як інформація на цих військовополонених до МВС України все ж надійшла та згодом була долучена до архівних документів фонду 15 (Матеріали по діловодству департаменту інформаційних технологій

МВС України). Напрошувався очевидний висновок, що інформація про виявлення в архівах УВС областей документів лише на 165 японських бранців, померлих і похованих у повоєнні роки на території Української РСР, не відповідає дійсності. Наближення до істини в цьому питанні потребувало нової ревізії документальної бази та її ретельного аналізу.

Наразі віднайдені нами архівні документи свідчать проте, що сліди японських поховань слід шукати принаймні на 15 кладовищах п'яти східних і центральних областей України.

Таблиця 3

**Зведені відомості про поховання японських військовополонених
на території Української РСР у 1946–1949 рр.**

1 пп	Режимна Зс2анова	Місце дислокації кладовища	По. ованн			Примі2ки
			исельніс2в	Перше по. ованн	Ос2анне по. ованн	
1.	СТВ № 100/1	м. Запоріжжя, Капустянське цивільне кладовище	7	14.08. 1946	12.03. 1947	Ліквідоване в 1950 р.
2.	СТВ № 100/7	м. Запоріжжя, 10-те робітничє селище	4	10.08. 1947	15.01. 1948	У 1954 р. перенесене в район селища ім. О. Пуш- кіна (м. Запоріжжя)
3.	С/ш № 1149	м. Запоріжжя, Орджені- кідзєвський район	2 (1)	16.04. 1948	1.07. 1949	У 1954 р. перенесене в район селищ
4.	С/ш № 1149	м. Запоріжжя, 10-те робітничє селище	33	4.10. 1946	10.10. 1948	ім. О. Пушкіна (м. Запоріжжя)
5.	СТВ № 144/23	ст. Переїзна, (м. Верх- нє) Ворошиловградської області	3	8.09. 1947	30.03. 1948	
6.	СТВ № 315/6	м. Дніпропетровськ (1–1,2 км від металур- гійного заводу ім. К. Лібкнехта)	1	30.07. 1948	30.07. 1948	На 1951 р. Кладовища не існувало
7.	С/ш № 5807	м. Дніпродзержинськ (у 10-ти км на південь від міста, в полі)	1	19.10. 1947	19.10. 1947	Знаходилося на цент- ралізованому обліку МВС СРСР до 1975 р.
8.	СТВ № 415/5	м. Харків (поряд із місь- ким кладовищем № 3)	1 (2)	15.03. 1947	15.03. 1947	Перенесено на кладови- ще до сел. Високе Хар- ківської області
9.	С/ш № 5367	сел. Високе Харківської обл. (0,25 км обабіч шосе Харків — Мерефа)	5	17.01. 1947	14.10. 1948	У 1992 р. залишалися сліди 12-ти осілих могил
10.	СТВ № 415	с. В'язова Краснокутського р-ну Харківської області (цивільне кладовище).	1	14.07. 1947	14.07. 1947	У 1992 р. на місці клаго- вища знаходилося розо- ране поле

Закінчення таблиці 3

1 пп	Режимна Зс2анова	Місце дислокації кладовища	По. ованн			Примітки
			исельніс2а	Перше по. ованн	Ос2анне по. ованн	
11.	СТВ № 415	Новельське лісництво Суземковського р-ну Брянської області	1	24.06. 1947	24.06. 1947	Територія Російської Федерації
12.	СТВ № 415/1	м. Чугуїв Харківської області	6	6.10. 1946	8.11. 1946	
13.	СТВ № 415/3	м. Слов'янськ Сталінської області	16 (18)	18.08. 1946	16.06. 1947	
14.	СТВ № 415/4	м. Артемівськ Сталінської області	24	18.02. 1946	3.10. 1947	
15.	С/ш № 3006	м. Дружківка Сталінсь- кої області (околиця «Соцмістечка»)	106 (102)	6.10. 1946	30.08. 1948	Місце кладовища забудо- ване житлом

Примітки: 1). СТВ — стаціонарний табір військовополонених; С/ш — спеціальний шпиталь для військовополонених. 2) Таблицю складено автором за даними: ДА МВС України, ф. 15, оп. 1, спр. 256, арк. 14, 18, 22, 25, 30–35, 46–47, 49–50, 52–54, 56, 63–68, 72–74; 3). В дужках вказана кількість похованих японських військовополонених, зареєстрована в електронному банку даних Державного архіву МВС України.

За даними цвинтарних книг вдалося встановити й імена 211-ти померлих і похованих в Україні японських військовополонених. Проте є всі підстави вважати, що ця цифра далека від остаточної. Зарадити встановленню істини в цьому питанні може лише широкомасштабна пошукова робота в українських, а головне — в російських архівах.

Підсумовуючи, слід відмітити, що питання перебування японських військовополонених Другої світової війни в Українській РСР є важливою складовою для з'ясування особливостей функціонування системи радянського військового полону на території республіки у повоєнний період. Стан опрацювання та аналізу відповідної джерельної бази засвідчує, що вітчизняні науковці лише починають відкривати завісу невідомості в цій перспективній для дослідження царині.

¹ Галицкий В. П. Японские военнопленные в СССР: правда и домыслы // Военно — исторический журнал. — 1991. — № 4. — С. 66–78; Последние пленники второй мировой войны. Документы из фондов ЦК КПСС о японских военнопленных. Публ. Петров А. М. // Исторический архив. — 1993. — № 1. — С. 68–78; Бондаренко Е. Ю. Судьба пленных: Токійский и Хабаровский международные процессы над японскими военными преступниками и их последствия (1948–1949 гг.) // Россия и АТР. — 1993. — № 1. — С. 117–123; Его же. «Школы коммунизма» для японских военнопленных: Об идеологической обработке в советских лагерях // Россия и АТР. — 1993. — № 1. — С. 133–140; Его же. Долгое возвращение из плена. (К истории репатриации японских военнопленных из СССР) // Проблемы Дальнего Востока. — 1994. — № 4. — С. 102–107; Кузнецов С. И. Проблема военнопленных в российско-японских отношениях после Второй мировой войны: Учеб. пособие. — Иркутск, 1994 та ін.

- ² Карпов В. Пленники Сталина. Сибирское интернирование японской армии. 1945–1956 гг. — К. — Львов, 1997. — 326 с.; *Його ж.* Бранці Сталіна. Сибірське інтернування японської армії (яп. мовою): Пер. з рос. Рьодзі Нагасе. — Хоккайдо, 2001. — 373 с.; Карпов В., Ларченко В. Последний поход Квантунской армии // Гипотеза. — 1993. — № 9–10; Карпов В. Искуплением чужих грехов закончился для 500 000 японских солдат разгром Квантунской армии // Красная звезда. — 1995. — 2 сентября; *Його ж.* Битва, яка не завершилася миром // Народна армія. — 1995. — 18, 22 серпня; *Його ж.* Політична індокринація японських солдатів і офіцерів у радянському полоні (1945–1949 рр.) // Військово-історичний альманах. — 2003. — Ч. 1(6). — С.67 — 79; *Його ж.* Інтернування японської армії Збройними Силами СРСР в серпні 1945 року // Збірник наукових праць гуманітарного факультету Національної академії оборони України. — 2004. — № 2(39). — 72 с.; *Його ж.* Політична обробка японських військовополонених в таборах та їх опір радянській системі цінностей (1945–1949 рр.) // Вісник історії. Збірник наукових статей Київської політехніки. — К., 2004. — Вип. 20. — 237 с.; *Його ж.* Репатріація японських військовополонених з СРСР в Японію (1946–1956 рр.) // Наукові записки: Зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. — К., 2004. — Вип. LVI (56). — 274 с.; *Його ж.* Полонення та репатріація Квантунської армії (1945–1956 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. — К., 2004. — 192 с.; *Його ж.* Полонення та репатріація Квантунської армії (1945–1956 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія Оборони України. — К., 2004. — 22 с.
- ³ Карпов В. пленники Сталина. Сибирское интернирование японской армии. 1945–1956 гг. — С. 56, 71.
- ⁴ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС України). — Ф. 5, оп. 2, спр. 220, арк. 25.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 4587, арк. 153, 158–159.
- ⁶ ДА МВС України. — Ф.5, оп. 2, спр. 220, арк. 39.
- ⁷ Там само. — Ф. 45, оп. 1, спр. 138, прим. 5, арк. 23в.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4716, арк. 211.
- ⁹ Там само. — Арк. 30.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 29зв.
- ¹¹ Потильчак О. Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект. — К., 2004. — С. 40, 41.
- ¹² ДА МВС України. — Ф. 5, оп. 2, спр. 204, арк. 187.
- ¹³ Підраховано за даними: ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4587, арк. 153, 158, 159; ДА МВС України. — Ф. 5, оп. 2, спр. 237, арк. 190, 191.
- ¹⁴ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС України). — Ф. 15, оп. 1, спр. 256, арк. 7.
- ¹⁵ 10 грудня 1963 р. заступник начальника Головного архівного управління (ГАУ) при Раді Міністрів СРСР Л. Яковлев, у листі до Міністерства охорони громадського порядку УРСР, вимагав вилучити з архівних відділів обласних управлінь усі облікові картки на військовополонених та інтернованих, дублетні примірники знищити, а картки на бранців, які померли у таборах, спецшпиталях і робочих батальйонах республіки, — передати на зберігання до Особливого архіву ГАУ РМ СРСР. 13 січня 1965 р. заступник міністра охорони громадського порядку УРСР І. Бондаренко повідомляв, що, за даними УОГП областей, для передачі у фонди Особливого архіву було відібрано 2583 одиниці зберігання документів діловодства колишніх відділів, відділень, груп у справах військовополонених та інтернованих, таборів, робочих батальйонів, спецшпиталів, а також 120000 облікових карток на померлих військовополонених та інтернованих. Цікаво, що загальна вага документів становила понад 1,5 тони. До літа 1965 р. всі ці матеріали було вивезено до м. Подольська Московської області. З архіву МОГП УРСР, за тією ж адресою, 2 липня 1965 р. надіслали 294 справи з матеріалами УПВІ НКВС (МВС) Української РСР, а також акти на знищенні та залишенні для подальшого зберігання документи. (За даними: ДА МВС України. — Ф. 5, оп. 2, т. 2, арк. 1–2, 77, 113; т. 1, арк. 123).
- ¹⁶ ДА МВС України. — Ф. 15, оп. 1, спр. 256, арк. 7.